

Cartea înțelepciunii lui Solomon

Traducere din engleză și îngrijire ediție:
ALEXANDRU ANGHEL

EDITURA HERALD
București

CUPRINS

INTRODUCERE	5
1. Scurtă prezentare a cărții	5
2. Titlul	10
3. Manuscrisele	11
4. Versiunile	12
5. Data	14
6. Natura compozită	17
7. Paternitate și limbă	24
8. Relația avută cu alte cărți din Vechiul și Noul Testament	29
9. Teologia și filozofia cărții	36
NOTĂ	63
CARTEA ÎNȚELEPCIUNII LUI SOLOMON	67
Capitolul 1	69
Capitolul 2	74
Capitolul 3	79
Capitolul 4	84
Capitolul 5	88
Capitolul 6	92
Capitolul 7	96
Capitolul 8	103
Capitolul 9	107
Capitolul 10	111
Capitolul 11	115
Capitolul 12	121
Capitolul 13	127
Capitolul 14	131
Capitolul 15	137
Capitolul 16	141
Capitolul 17	147
Capitolul 18	152
Capitolul 19	157
BIBLIOGRAFIE	165

INTRODUCERE

1. SCURTĂ PREZENTARE A CĂRȚII

Cartea înțelepciunii s-a bucurat mult timp de reputația de a fi cea mai atractivă și mai interesantă carte din corpusul apocrif. Această reputație nu suferă nici atunci când atenția este îndreptată către primele zece sau unsprezece capitole. În aceste capitole atât gândirea, cât și expresia se situează la un nivel înalt. Este adevărat, cugetarea nu este cea a unui gânditor sistematic sau consecvent, ci a unui scriitor pătruns de un puternic spirit religios; unul care a simțit apăsarea și tulburarea vieții și a suferinței și care totuși a rezistat ispitei de a abandona – așa cum au făcut mulți dintre coreligionarii săi – credința sa ancestrală într-un Dumnezeu al dreptății. Aceste gânduri sunt exprimate în vechiul stil ebraic al paralelismului: deși sunt folosite puține cuvinte, limbajul este viguros și construcția simplă; impresia că autorul era foarte familiarizat cu literatura și filozofia Greciei este tot mai puternică cu cât cartea este studiată mai mult, și acesta nu e lipsit de curajul de a revizui unele dintre credințele tradiționale ale religiei sale.

Opera se împarte firesc în trei secțiuni: (1) cap. 1 până la 6:8; (2) 6:9 până la 11:1; (3) 11:2 până la 19. Prima secțiune a fost numită pe bună dreptate „cartea eshatologiei”; aceasta înfățișează printr-un viu con-

trast diferitele destine care îi așteaptă pe cei drești și pe nelegiuții care îi prigonesc. Cuvintele hulitoare și sfidătoare ale nelegiuților, imaginea deznădejdi și remușcării acestora de după moarte și descrierea răz-bunării divine coborâte asupra lor reprezintă caracte-risticile cele mai de seamă din această parte a cărții. Învățăturile religioase din această secțiune sunt și ele importante. Imediat după moarte, scriitorul face re-ferire la doctrina nemuririi, neagă faptul că suferința presupune păcatul, refuză să accepte că moartea pre-matură este în mod necesar o nenorocire sau că lipsa copiilor este un semn al nemulțumirii divine. Vor fi greu de găsit alte cinci capitole din Scripturile Vechiu-lui Testament care să se îndepărteze atât de mult de perspectiva tradițională.

A doua secțiune este compusă dintr-un panegiric al Întelepciunii, care dă și numele cărții. Atracțiile ofe-rite de Întelepciune ca Ființă cerească își găsesc expre-sia într-un limbaj frumos și elocvent. „Întelepciunea este strălucitoare și nu se stinge”; aceasta caută să îi cunoască pe cei care sunt demni de ea și îi călăuzește spre bucuria nemuririi oferită de prezența lui Dum-nezeu. Conform mărturiei lui Solomon, care acum vorbește, comorile acesteia sunt revărsate asupra omenirii ca răspuns la rugăciune. Minunata descriere a Întelepciunii continuă și culminează cu afirmația că „ea este suflul puterii lui Dumnezeu și curata revărsa-re a slavei Celui Atotputernic” (7:25). Solomon nu este singurul care s-a bucurat de bunăvoința acesteia. Înte-lepciunea i-a călăuzit pe cei mari din vechime, i-a sal-

vat de toate necazurile lor și în sfârșit a scos poporul sfânt din robie și „a sporit lucrările lor prin mâna unui sfânt profet” (11:1).

Din acest punct are loc o mare schimbare. Nu mai avem în față un poem care să proslăvească bunătatea și să celebreze Înțelepciunea, nu mai avem de-a face cu un *midrash* închinat glorificării evreilor.

Începând cu 11:2 și până la sfârșitul cărții, avem o retrospectivă istorică a Israelului în Egipt și în pustie, întreruptă de o disertație despre originea și relele aduse de idolatrie (cap. 13, 14, 15). Capitolele 11 și 12 împreună cu 16 până la 19 pun în contrast destinul lui Israel din pustie cu cel trăit de către egipteni în timpul plăgilor. Scriitorul caută să dovedească cele două afirmații conform cărora „Prin ce lucruri un om păcătuiește, prin acelea este el pedepsit” (11:16) și „Prin ce lucruri vrăjmașii lor au fost pedepsiți, prin acestea, ei, în nevoia lor, au avut folos” (11:5). Întâi, pedepsele egiptenilor se spune că au fost rânduite în concordanță cu o varietate a *lex talionis*. Acest lucru este arătat cel mai clar prin plăgile broaștelor, păduchilor și tăunilor. Deoarece egiptenii se închinau la animale demne de dispreț, prin animale demne de dispreț au fost aceștia pedepsiți. Dar puterea autorului de a evoca paralele nu se încheie aici. El merge mai departe și aduce exemple pentru a-și dovedi celălalt argument conform căruia ceea ce a fost vătămător pentru egipteni a fost binefăcător pentru Israel.

Faptele istorice sunt alese cu ingeniozitate și sunt puse în opoziție; dacă faptele principale sunt dificil

de folosit, detaliile sunt făcute în așa fel încât să ofere învățătura cerută. Dacă autorul nu poate obține o comparație pozitivă, va fi suficientă una negativă. Comparațiile sunt de cele mai multe ori forțate, cu excepția cazului ultimei plăgi, unde uciderea primului născut a avut un dublu efect. A adus pedeapsă asupra egiptenilor și, în același timp, a eliberat Israelul. Prima dintre aceste idei, caracterul adecvat al retribuției, se baza neîndoielnic pe Exod 4:22-23: „Așa a zis Domnul: Israel este fiul Meu, întâi-născutul Meu: . . . (fiindcă) tu ai refuzat să îl lași să plece, iată, îl voi uide pe fiul tău, întâi-născutul tău”. A doua pare să fie caracteristică acestei cărți.

În cap. 13:15, autorul vorbește despre idolatrie și relele care o însoțesc. Acesta tratează venerarea corpurilor cerești cu o oarecare îngăduință, mirându-se doar că cei care se închină la ele nu au făcut un pas mai departe pentru a-l găsi pe Domnul Atotputernic prin lucrările Sale. Apoi revine la idolatria propriu-zisă și, urmându-i lui Is. 40, toarnă batjocură și sarcasm asupra celor care venerază o bucată îndoită de lemn căreia lucrătorul nu-i poate găsi o altă întrebuințare decât cea de obiect de venerat: o bucată de lemn nu destul de rezistentă pentru a fi folosită în construcția unei corăbii. Originea idolatriei este înfățișată în maniera lui Euhemeros, iar metodele unui al doilea făuritor de idoli – cel care lucrează în lut – sunt luate în derizoriu.

După această digresiune, scriitorul se întoarce încă o dată la egipteni, iar de aici și până la sfârșit este dusă mai departe diferența dintre Egipt și Israel. Opera

se încheie cu o repetare a unei teme favorite a scriitorului, și anume că lumea luptă pentru cei dreapți: elementele, prin transformarea lor unul în celălalt, sunt folosite de Dumnezeu pentru a-i pedepsi pe egipteni și a-i apăra pe israeliți.

Această carte este inclusă în așa-numita „literatură sapiențială a evreilor”, al cărei principal obiectiv îl reprezintă discutarea problemei vieții și a condițiilor acesteia. Unii dintre scriitori și-au limitat învățătura la călăuzirea oamenilor pe drumul cel bun în relațiile sociale. Aceștia au văzut că cele mai multe eșecuri și nenorociri ale vieții au apărut din neglijarea judecăților prudente, punând accentul pe bună dreptate asupra acestora. Necazurile minore erau rezultatul lipsei de prudență; necazurile majore, rezultatul faptelor rele intenționate; prin urmare, pentru a evita necazurile mici sau mari, fiți prudenți, abțineți-vă de la faptele rele. Avem exemple ale acestei învățături în Pilde și Sirah. Dar învățătura din experiență a arătat că această doctrină avea multe imperfecțiuni. Bogații îi prigoneau pe săraci, indiferent cât de prudenți și de evlavioși erau cei săraci; iar în vremuri de persecuție religioasă sau de frământări interne această teorie a căzut definitiv.

Unii învățători s-au confruntat cu aceste fapte zguduitoare și au încercat să explice într-o altă manieră misterul suferinței. Aici, ei au renunțat la rolul înțeleptului care să insuflă precepte de prudență, devenind învățători mai degrabă religioși decât morali (deși diferența ar fi fost cu greu recunoscută de către un evreu),

străduindu-se să pătrundă tainele lui Dumnezeu și să le explice unei umanități aflate în suferință. Avem exemple ale acestui lucru în Iov, Eclesiastul și în bine-cunoscuții Psalmi 37, 49 și 73. Exact acestei ultime împărțiri îi aparține cel care a scris *Înțelepciunea*, cap. 1-10: capitolele ulterioare, de la 11 la 19, nu au nimic în comun cu vreuna dintre categoriile literaturii sapiențiale.

Paternitatea cărții este necunoscută. Este poate opera mai multor scriitori și datează probabil ulterior anului 50 î.Hr. Sf. Pavel, fără îndoială, cunoștea și a folosit această carte, Epistolele către Romani și Efeseni arătând clar urme ale influenței acesteia; alte părți ale Noului Testament arată și ele puncte de contact cu aceasta.

2. TITLUL

Cea mai veche mențiune a cărții se găsește poate în p. 11 a, rândul 8 din Canonul Muratorian (200 d.Hr.). Acolo este intitulată „Sapientia”, alături de cuvintele „ab amicis Salomonis in honorem ipsius scripta”. Clement din Alexandria, conducătorul Școlii catehetice între 190-203 d.Hr., o pomenește cu titlul *Înțelepciunea lui Solomon*. Tertullian (cca. 200 d.Hr.) o citează cu titlul *Înțelepciunea lui Solomon*. Origen (m. 250 d.Hr.) o pomenește asemenea lui Clement. Ciprian (m. 258 d.Hr.) o citează numind-o Solomon sau *Înțelepciunea lui Solomon*. Versiunea latină îi spune „Liber Sapientiae”; Peshitta, „Marea Înțelepciune a lui Solomon”.

Ceea ce trebuie observat este că aceste trei idei apar în legătură strânsă atât în Înțelepciune, cât și în Romani. În plus față de asemănarea de gândire, mai există și corespondențe de limbaj:

Înț. 12:12.

Rom. 9:19, 20

τίς γὰρ ἐρεῖ τί ἐποίησας; ἢ τίς ἀντιστήσεται τῷ κρι ματί σου;	μὴ ἐρεῖ τὸ πλάσμα τῷ πλάσαντι· τί με ἐποίησας οὕτως . . . τῷ γὰρ βουλήματι αὐτοῦ ἀνθέστηκεν;
--	---

Iarăși, există și o paralelă între Înț. 15:7 și Rom. 9:21. Aici, Sf. Pavel folosește, în maniera VT, imaginea olarului și a lutului ca o ilustrare a atitudinii lui Dumnezeu față de om, dar adaugă la aceasta ideea care nu apărea în VT, a olarului care alcătuiește din același lut unele vase pentru scopuri nobile și altele pentru scopuri josnice. Ultimul punct poate fi găsit doar în Romani și în Înțelepciune. Dar, chiar și aici, Grimm nu recunoaște o legătură directă. Acesta consideră că ambii autori s-ar putea să fi dat peste același exemplu în mod separat. Aici, Grimm pare să fie singur; toți ceilalți comentatori recunosc această conexiune.

Grafe a fost primul care a indicat pe deplin legătura dintre perspectiva Sf. Pavel despre idolatrie și cea exprimată în Înțelepciune, mai ales în ceea ce privește judecata mai ușoară dată în privința formei mult mai rafinate de idolatrie găsită la cei care se închină la fenomenele naturale.

Religia adevărată duce la nemurire binecuvântată: necredința și apostazia, la nimicire. Căutați cunoașterea lui Dumnezeu prin neprihănirea vieții: o asemenea cunoaștere (înțelepciune) nu poate fi atinsă de robii păcatului.

CAPITOLUL 1

1. Iubiți dreptatea, voi care sunteți judecători ai pământului¹,

¹ „Judecători ai pământului”. Autorul vorbește despre „judecătorii pământului”, vizând rolul asumat de Solomon; totuși, după toate probabilitățile, judecătorii la care se face referire sunt conducătorii comunității evreiești din Alexandria. Având în vedere că, în vremea lui Philon, evreii din Egipt numărau până la un milion de suflete, am putea presupune că cel puțin jumătate de milion trăia în capitală. Strabon (m. 21 d.Hr.), citat de Josephus, *Ant.* XIV. 7, spune: „Mai este și un etnarnh în fruntea acestora, care conduce oamenii și face dreptate, și are grijă ca îndatoririle să fie îndeplinite și legile să fie respectate, precum arhonul unui stat independent”. Fără îndoială că cele mai multe dintre clasele conducătoare din Alexandria, ca și cele din Palestina, erau de sorginte saducheană, având înclinație spre elenizare. Într-adevăr, unii evrei, precum Tiberiu Iuliu Alexandru, care avea o funcție înaltă sub domnia lui Nero, au trecut cu totul de partea Neamurilor. Bousset, *Rel. des Jud.* (p. 81, n. 1), consideră că o apostazie completă de acest gen nu a avut decât rareori loc. Persecuția credincioșilor de către liber cugetători pomenită în 2:10 ar putea fi comparată cu prigonirea fariseilor sub domnia lui Alex. Iannaeus din jurul anului 94 î.Hr. Vezi Charles, 1 *Enoh*, p. 297: „Conducătorii apar ca fiind ajutători și compliciti vrăjmașilor celor dreapți. Acești vrăjmași sunt saducheii, păcătoșii, apostatii și păgânizatorii”. Cap. 2:12 ne arată că în centrul polemicii se află apostazia: „ne scoate vină că avem păcate împotriva legii”. Philon face referire la evreii apostati, *De Conf. Ling.*, cap. II: „Cei care sunt nemulțumiți de rânduirea sub care au trăit părinții lor, fiind tot timpul dornici să învinovățească și să acuze legile, spun – «Nu vă lăudați voi cu povățuirile voastre de parcă ar cuprinde adevărul însuși? Iată, cărțile cărora le spuneți scrieri sacre conțin născociri de care sunteți obișnuiți să râdeți

- Cugetați la Domnul cu o minte bună¹,
Și în sinceritatea inimii² căutați-l voi;
2. Căci El este găsit de cei care nu-l ispitesc,
Și se arată celor care nu se îndoiesc de El.
 3. Căci cugetele viclene depărtează de Dumnezeu;
Și Puterea *supremă*, când este pusă la încercare, îi tulbură pe cei necugetați:
 4. Fiindcă înțelepciunea nu pătrunde în sufletul care a nutrit răul,
Și nu sălășluiește în trupul arvunit de păcat.
 5. Căci Duhul cel Sfânt al povățuirii va fugi de vicleșug,
Și va pleca de lângă cugetările care-s lipsite de pricipere
Și va fi alungat³ când fărădelegea se va apropia.

când îi auziți pe alții povestindu-le». Vezi de asemenea *Vita Mos.* I. 6. Căsătoriile mixte cu Neamurile ar facilita apostazia și, întrucât un act nu este interzis dacă încă nu a avut loc, am putea deduce existența unor astfel de căsătorii din Jubilee 30:7, „Dacă este vreun om în Israel care dorește să-și dea fiica sau sora oricărui bărbat care este din sămânța Neamurilor, acesta sigur va muri, și ei îl vor lovi cu pietre, căci acesta a adus rușine în Israel; și o vor arde pe femeie cu foc, căci ea a pătat numele casei tatălui său, și va fi deznădăcinată din Israel”.

¹ „Cu o minte bună”, gr. „în bunătate”. Ceea ce un evreu credincios ar considera a fi cugetări drepte despre Dumnezeu s-ar putea vedea din Ex. 34:6-7, mai ales ultimul verset, „Iahve este un Dumnezeu plin de îndurare și milostiv. . . care iartă vina și răzvrătirea și păcatul, dar care nu-l va cruța deloc pe cel vinovat”. Opusul se poate vedea în Ps. 50:21, „Ți-ai închipuit că așa fi ca unul ca tine”.

² „Sinceritatea inimii”. Un ebraism: caracterul drept al minții ce se opune vicleniei; vezi v. 3, „cugetele viclene”. În ebraică, inima este sălașul intelectului; rinichii (v. 6) sediul emoțiilor.

³ „Alungat”: ἐλεγχθήσεται prezintă o dificultate nerezolvată de multă vreme. Schultess (1820) a declarat că acest cuvânt este corupt. Versiunea Revizuită traduce „tulburat”, iar în altă parte „osândit”;

*Păcătosul nu poate scăpa de pedeapsă;
cuvintele îi sunt cunoscute.*

6. Căci înțelepciunea¹ este un duh iubitor de oameni,
Și nu îl va lăsa nepedepsit pentru cuvintele sale pe
cel care hulește;
Căci Dumnezeu este martorul rărunchilor săi,
Și este adevăratul veghetor al inimii sale
Și ascultătorul graiului său;
7. Căci Duhul Domnului umple² lumea,

Grimm, dintr-o întrebuintare a cuvântului în greaca bizantină, „este alungat”; Siegfried, „este umplut cu un duh de dojană”, un sens satisfăcător dacă este îngăduit. Ideea de a fi „făcut de rușine”, așa cum se întâmplă cu puritatea în prezența ticăloșiei, este posibilă. După „Liddell and Scott”, întrebuintarea acestui cuvânt se găsește numai în Homer; și cartea este în mod clar plină de cuvinte poetice.

¹ „Căci înțelepciunea...” Acest rând, ce se pare că nu are nicio legătură cu ceea ce precede sau urmează, a ridicat multe probleme comentatorilor. Grimm consideră că sensul este: „Înțelepciunea este un duh care iubește omenirea, și exact din acest motiv nu va lăsa nelegiuirea nepedepsită”. Comentatorii mai vechi au înțeles cuvântul *φιλάνθρωπος* cu sensul de „cumpătat”, „blând”, și l-au pus în legătură cu versul precedent. Prin urmare, sensul ar fi: „Înțelepciunea este tulburată sau alungată atunci când nelegiuirea își face intrarea, căci este un duh cumpătat și blând și nu poate sta în același sălaș cu nedreptatea”. Bois, p. 379, văzând că aceste explicații sunt nesatisfăcătoare ar transfera acest rând la sfârșitul v. 13, o schimbare acceptată și de Siegfried. Dar legătura strânsă dintre ultimul rând al v. 13 și începutul v. 14 militează împotriva acestui lucru. În fața acestor dificultăți nu pare priplit dacă am sugera că acest rând ar putea fi o interpolare bazată pe 7:22-3, unde se spune că Înțelepciunea este *πνεῦμα* și *φιλάνθρωπος*. Mai departe, faptul că acest rând nu se află în armonie cu ceea ce îl înconjoară întărește sugestia lui Weber că vv. 4, 5, împreună cu acest rând, au fost interpolate; legătura obținută după excluderea lor este destul de satisfăcătoare – v. 3. „Puterea, când este pusă la încercare, îi tulbură pe cei necugetați și (6) nu îl va lăsa nepedepsit pentru cuvintele sale pe cel care hulește. Căci Dumnezeu etc.”.

² „Umple”, ca și în V. A.; V. R. „a umplut”; dar a se vedea nota lui Grimm, Burton, *N. T. Moods and Tenses*, 76 și cf. In. 11:11.

Și cel care ține toate lucrurile laolaltă¹ are știința
fiecărui glas.

8. De aceea niciun om care grăiește lucruri
nelegiuite nu poate să se ascundă;
Nici Dreptatea, când pedeapsă va da,
de el nu va trece.
9. Căci uneltirile nelegiuitului vor fi cercetate;
Și zvonul vorbelor sale va ajunge până
la Domnul
Spre pedeapsa faptelor sale nedrepte.
10. Căci acolo se află o ureche geloasă
care aude totul
Și sunetul șoaptelor nu este ascuns.
11. Păziți-vă așadar de șoaptele deșarte
Și feriți limba voastră de blasfemie²;
Fiindcă vorba cea mai ascunsă nu va trece
fără pedeapsă
Și gura mincinoasă nimicește sufletul.

*Dumnezeu nu face oamenii să sufere
de bunăvoie; ei singuri atrag asupra lor
pedeapsa și moartea.*

12. Nu ademeniți moartea prin strâmbătățile vieții
voastre

¹ „Care ține toate lucrurile laolaltă”. Avem aici ideea stoică a sufletului lumii. Stoicii au spus că lumea, εἰς ἅπαν αὐτοῦ μέρος διήκοντας τοῦ, καθάπερ ἐφ’ ἡμῶν τῆς ψυχῆς. Vezi Dio. Laert. În Ritter and Preller, 493; Zeller, *Stoics...*, p. 142.

² „Blasfemie”. καταλαλιά, în paralel cu cârtirea, γογγυσμός, înseamnă pur și simplu a vorbi împotriva lui Dumnezeu.

Și nu vă atrageți pieirea prin faptele mâinilor voastre.

13. Căci Dumnezeu n-a făcut moartea
Și nu se bucură nici de pieirea celor vii.
14. Ci el a zidit toate lucrurile ca ele să aibă viață
Și toate lucrurile zidite ale lumii sunt folositoare
vieții
Și întru ele nu este venin de pieire
Și nici Hades nu are stăpânire împărătească asupra
pământului;
15. Căci dreptatea¹ este nemuritoare,
Iar nedreptatea aduce moarte.
16. Dar cei necredincioși o cheamă cu mâinile și cu
vorbele lor;
Socotind-o prietenă, ei sunt mistuiți de iubirea
pentru ea
Și au făcut un legământ cu ea,
De aceea vrednici sunt să aibă soarta ei².

¹ „Căci dreptatea”. Acest rând fie se află într-un loc greșit și ar trebui mutat pe o poziție aflată între vv. 22 și 23 ale cap. 2, unde s-ar afla într-un context satisfăcător, fie ar trebuie să acceptăm, împreună cu Grimm, rândul următor ce se găsește în unele manuscrise latine, „injustitia autem mortis acquisitio est”. Grimm traduce prin *ἀδικία δε θανάτου περιποίησις ἐστίν* (cuvântul *περιποίησις* nu se găsește în LXX cu acest sens). Așa cum se găsește acest rând, nu are nicio legătură cu ceea ce îl precede sau îi urmează, iar dacă rândul adițional nu este acceptat, ștergerea sau transferul la capătul lui 2:22 pare a fi justificată. Trebuie să observăm că acest rând însumează învățătura din această parte a cărții, inițial putând să fi fost o notă marginală. Atunci, versul latin *instituta autem* ar fi fost o glosă ca și 2:17, 6:1 etc., iar *αὐτόν* din rândul următor, ce face referire la Hades, nu ar fi separat de cuvântul ce îl precedă.

² 13-16. Conform acestui pasaj, omul și-a pierdut integritatea și nemurirea prin propria acțiune; în 2:24, prin invidia diavolului. V. 16 se pare că se bazează pe Is. 28:15 la modul literal, deși contextul este destul

CAPITOLUL 2¹

1. Căci ei și-au spus în sine, fără a cugeta drept,
Scurtă și dureroasă este viața noastră
Și nu este niciun leac când omul își atinge sfârșitul
Și nu s-a cunoscut niciunul care să se întoarcă din
Hades².
2. Căci din simplă întâmplare ne-am născut noi
Și după viața aceasta vom fi ca și cum
n-am fost vreodată;
Căci fum este suflarea din nărilor noastre

de diferit. Acolo legământul este că Moartea ar trebui să cruțe celelalte părți contractante, pe când aici aceștia se oferă de unii singuri în brațele Morții. Pentru *τήκω*, folosit pentru a indica o stare a minții, vezi 6:23, „pizmă aprinsă”. E. Pfeleiderer, urmat de Bois, consideră că acest vers face referire la misterele păgâne, mai ales la identificarea lui Hades, zeul morții, cu Dionysos, zeul vieții. Heraclit a spus *ὠντὸς δὲ Ἀΐδης καὶ Διόνυσος* (Ritter and Preller, 49, Zeller, Pre-Socratic Phil., II, p. 100). Dacă acest lucru este acceptat și considerăm că autorul face referire la evreii apostafi, trebuie să deducem faptul că aceștia au ajuns atât de departe, încât să ia parte la misterele păgâne. „Soarta” sa reprezintă locul destinat acestuia.

¹ Părerile puse aici în gura nelegiuiților ar fi putut fi cunoscute de autor cu ușurință din experiența personală pe care a avut-o cu evreii ce au adoptat tezele lui Epicur; mulți savanți văd aici o trimitere la Ecclesiastul, vezi Introducerea. Totuși ar trebui să observăm că aceeași atitudine este pusă în gura nelegiuiților din 1 Enoh 102:6-8.

² Este imposibil de spus dacă *ὁ ἀναλύσας* este tranzitiv sau intransitiv. Grimm, cu referire la 2 Mac. 8-25, indică opt locuri unde *ἀναλύω* = „a se întoarce”; dar în 4:12 este folosit la pasiv, astfel, dacă vom considera că acesta hotărăște uzanța autorului, aici ar trebui să fie la modul tranzitiv. Împotriva acestui lucru am putea spune că, ținând cont de libertățile pe care autorul își permite să le ia față de limba greacă, este destul de posibil ca acesta să fi folosit formele pasivă și activă a unui verb intransitiv fără vreo diferență apreciabilă de sens.